

Szekér Endre

„Király nélkül” maradtunk

Illyés Gyula a Forrásban

Cs. Szabó László 1983. április 16-án Londonban *Király nélkül* című esszéjében vallott Illyés Gyula haláláról: „Árvák lettünk mind. A szakajtónyi család. Kortársaiból néhány kenyerespajtás, aki még megmaradt, fegyvertársai három nemzedékből. Ismeretlen levélírók, szótlán kalapemelők, magyarok a csonka hazában, túl a mai határhegyeken, szétszórva a nagyvilágban. Magyarok milliós számra. Amennyiben ő gondolkozott a fajtájáról, csendesen számítva közben más népek, a neki különösen kedves franciák vagy lengyelek példásabb szaporodását.” Illyés halálhírére a magyarság „királyát” búcsúztatta Cs. Szabó László Londonban, a „láthatatlan koronát” viselő királyt. A szűkebb vagy tágabb értelemben vett család minden halálesetkor megtorpan, az örökre eltávozottra gondol, felméri a maga helyzetét, csonkaságát, a veszteség nagyságát, az árvaság magányát. És rákényszerül arra, hogy árvaságában felmérje a maga felelősségét, őszinte önvizsgálatát. Hiszen a nagy gyász első pillanataiban még nem képes a kisebb vagy nagyobb család, a magyarság igazi önvizsgálatra. Mi lesz velünk? – kérdezik egymástól. Mi történik, ha meghal a király? Ki áll majd ki határozottan egy-egy nemzetet érintő kérdésben? Ki meri megmondani az igazat? S a következőkkel zárja le Cs. Szabó írását: „De azért csakugyan ő volt idősebb testvérbátyánk, aki mindnyájunkat fedezett költészetének s testével, és visszatartott örvényektől ítélkező szavainak ostorcsattanásaival. Meghalt Illyés Gyula. Halálával egy nemzet nemcsak gyászol – vizsgázik is. Magáért fog helytállni. Magáért kell hitevesztés nélkül mindent kibírnia. Király nélkül. Ha van túlvilág, onnan fogja figyelni, hogy érdemes volt-e égnie, elégnie a magyar népért.”

Királyt veszítettünk, király nélkül maradtunk, Illyés Gyula halála óta nem változott a mi árvaságunk, a magyarság árvasága. Az elmúlt évek hol komor, hol derűs, egyszer tragikus-gyűlölettel teli, máskor áttekinthetetlenül kavargó időszaka – talán nem győzhette meg a közülünk eltávozott, a Menyiei Hazában lévő, az Arany Jánossal, Babits Mihállyal és másokkal az Égi Kávéházban együtt ülő Illyés Gyulát. Mert most is király nélkül, nélküle kell a magyarságnak helytállnia. Mindenki egyenként, külön-külön, és az egész magyarság is itthon és határainkon túl. Mindannyian adósak vagyunk neki, ahogy Domokos Mátyás irodalomtörténész különös határozottsággal írt a mi „adósságtörlesztésünkről”. Őrizzük-e megfelelőképpen Illyés Gyula örökségét, „idősebb testvérbátyánk” (mint Cs. Szabó írta) ránktestált javait, szellemi hagyatékát, útmutatását? Mi még idősebb nemzedék – hála Istennek – fiatalkorunk óta éreztük Illyés Gyula szellemét, verseinek közelségét. Diákkoromban, tizennégy évesen a gimnáziumi osztályunk falán Illyés versmondatóját olvashattuk: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, – azzal, ecsém: hova mész!” (*Egy népfínek, a 'Puszták népe' szerzőjének*). A mai ifjúság példaképei, eszményei már teljesen eltávolodtak Illyés Gyulától. Olvassuk-e műveit? Az újabb nemzedékek, az ifjúság olvassa-e? Mert Illyés – „Magyarországra vezérlő kalauz”, Cushing professzor szerint is. Amikor Cs. Szabó László bevezető tanulmányt írt a magyar költészet angolnyelvű gyűjteménye elé, már a címben is érezteti történelmünk és költészetünk összefonódását: „Egy nép s a költészet”. („Illyés összeszorított ököllel, okosan viselte a forradalmár nemzeti költő palástját s ma már az ország első költője, költőfejedelem, axiómái a magyar életről: „puszták népe”, „ötágú síp”, „hírünk a világban” beolvadtak a nyelvbe” – írta Cs. Szabó).

Illyés-breviáriumot állított össze Borbándi Gyula 1972-ben a költő hetvenedik születésnapjára az *Új Látóhatárban*. Arra gondolt, hogy Illyés prózai műveit, esszéit áttekinti; kiemeli a legfontosabb gondolatokat – 123 kisebb-nagyobb bekezdésben. Így juttatta el a nyugati magyar olvasókhoz Illyés „üzenetét”: a nemzeti és nemzetiségi kérdésről, a sajtószabadságról, a magyarságról, az anyanyelvről, az írói felelősségről, a megalkuvásról, a szabadságról stb. (Borbándi Gyula Illyés-breviáriumának jelentős sikere volt, melyet a Nyugaton sokfelé élő magyarok levelei is igazoltak.) Sokat idézett a szerkesztő a *Hajszálgökökerek*, a *Magyarok*, az *Ingyen lakoma* és más kötetekből, interjúkból. Például Illyés Gyula azt fejtegette, hogy nem beszélhetünk „kis” és „nagy” nemzetekről, a népesség létszáma nem meghatározó, hanem az erkölcsi, a szellemi, az alkotói stb. nézőpont. „A nagy népek erkölcsileg kisebbségben vannak, mégpedig súlyosan az én szememben” – tette hozzá. És „csoda, hogy vagyunk”, folytatta a magyar történelmi helyzettel, a nemzet „lenni – nem lenni” kérdésével, a magyarság területi szétszórtságával, az „ötágú síp” híres megfogalmazásával: „A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan. Eléri még vajon a mi nemzedékünk, hogy egy jó munka mind e nemcsak külön-külön, de más és másként is szóló sípot egyszer ismét összehangolja, illetve az eldugulástól megmenti?” Illyés Gyula mindig vallott a magyarság igazi sorskérdéseiről, a korszerű magyarság-tudatról, a közösségi érzésről, a magyar „becsületről”, a magyarnak lenni érzéséről, a nacionalizmusról, a népi írókról, a parlamenti rendszerről, a pesszimizmusról. Így vall a szabadságról: „A szabadságot nem lehet kétféleképpen értelmezni. Egy nemzet sem követelhet magának a népek sorában több szabadságot, mint amennyit ő ad külön-külön minden fiának. A szabadság belülről épül kifelé, mint az almára a héj, a csigára a ház. Vannak népek, melyek jólétüket és szabadságukat nem belső szabadságuknak köszönhetik, hanem annak, hogy más népeket elnyomnak és kiuzsoráznak.”

Cushing professzor „Magyarországra vezérlő kalauznak” nevezte Illyés Gyulát. Cs. Szabó László a mai Magyarország első költőjének, költőfejedelmének nevezi, aki olykor szűknek érzi magán a palástot, kísérletező kedve sohasem lankad, csodálatos nyelvérzékkel írja „rugalmasan ízelt, száraz izomzatú”, kétségbeesett vagy ironikus verseit. „Mindinkább úgy hat, mint egy romantikus hős és démonikus hasonmása; a modern magyar költészetben ő Kodály, a nemzet szimbolikus énektanára, akire rá-reccsent disszonáns, vad humorával Bartók: a másik énje, a félelmesebb. A *Nem menekülhetsz*, *A kacsalábon forgó vár*, a *Bartók*, a *Haza a magasban*, a *Nem volt elég* költője 1950-ben írta meg a XX. század egyik legnagyobb magyar versét: az *Egy mondat a zsarnokságról* címűt, mely 1956. november 2-án látott napvilágot az *Irodalmi Újságban*. Az Eluard szabadságversével ellentétben a végletes zsarnokságról valló vers-katedrális végtelenbe hullámozó egyetlen mondatában ábrázolja a rettenetes kort, mely mindenkit és mindent átjár, megfertőz, tönkretesz. („Hol zsarnokság van, / ott zsarnokság van / nemcsak a puskacsőben, / nemcsak a börtönökben, // nemcsak a vallató szobákban, / nemcsak az éjszakában / kiáltó ör szavában, / ott zsarnokság van...”) A bírói ítéletektől, a harsogó éljenektől, az ablakon bedőlő dögszagtól az égi csillagok munkatáboráig, a cella-fehér hőseségig – mindenütt zsarnokság van az ötvenes évek szörnyű világában hazánkban. (A költőt hosszú ideig ezen verse „elhallgatásával” büntette a Hatalom, és csak a költő halála után jelent meg kötetben.)

Illyés, a költő „örszemként” állt az éjben, „számadóként” őrizte a rábizott magyarságot, a „fogyó időben”, „hite-konok község hú papjaként” „templomtalanul, palásttalanul” osztotta az úrvacsorát és az ígét. Kései versei – „különös testamentummá” álltak össze, és

újra meg újra a „közügyekről” írt. Zrínyiként áll Szigetvárbán, „csak nem megadni magadat egy másodpercre sem”, írta. Minden lehet, minden az öregedésre és a halálra figyelmezteti: a vén Vörösmartyra figyel, halotti koszorút visz, a dómokban a „félterden álló hitről” vall, a breton sziklákon még egy percet kér, világjárás után „vacsorára” tér meg őseihez. A múlt ködéből feltűnő irodalmi kávéházat idézi Osváttal, Déryvel, Nagy Lajossal és másokkal. Ninivében agg Jónásként ül, Isten vén malmaira tekint, régen még a halál is ifjú volt. A nyárvégi kertben Babits halálközelsége érinti meg: de Hamletként, „hős ügyért” kell csak meghalni. A *Fogtam a kezük* című versének soraiban a már elhunyt barátokat idézi: Szabó Lőrincet, Babits Mihályt. A történelemből is az öregek érdeklik, a „kényszerhősök”, a sokáig kitarító harcosok, a Dugovicsok. Tudja, „ágyúzó idő” ez, s ő „félroncs Órtoronyban” van. A *Doleo ergo sum*, a fajok, tehát vagyok gondolata, valósága – mindennapi pillanata. (Búcsú a testrészektől) Búcsúzik a szürettől, rendet csinál, a budavári torzók történelmi üzenetén mereng el. A *törzs szavairól* ír az 1975. évi finnugor világkongresszuskor. Rövid távirat-verseket küld olvasóinak, barátainak, Vas Istvánnak, Jékely Zoltánnak. Sírkőre ír verset: „Élt bölcsen azontúl / hogy bírta bolondul.” Vagy: „Voltak, akik legyulázták / Voltak, akik legyalázták.” Olykor élesebben fogalmaz, pl. az *Egy tábor-váltó ítéshoz* című táviratában: „Egy kikötés. Töröld meg nyelvedet / mielőtt itt nyalsz afelett”. Mások „szemben a támadással”, „ütözet előtt” áll, „mentőövet” keres, „menetkészen” áll, 77 évesen Aranyt idézi, máskor meg Babitsra figyel, „öreg szívekben élve” Ady második évszázadára gondol. Öregkori verseket ír, őszi színekkel, és „Ne bánts magyar magyart!” Majd *A Semmi közelít* címmel gyűjti össze Illyés Gyula elhunytja után hátrahagyott verseit 1983-ban. A verskötet egyik jellegzetessége, hogy a viszonylag rövidebb terjedelmű versek mellett visszatérnek a töredékes versek: *Töredékről töredékre, Törmelékről törmelékre, Tördelékről tördelékre*. Például: „Azért jó szólni hozzád, / mert nincs már külön közölnivalóm. / Akár a napsütésnek.” A *Semmi közelít* záróverse (illetőleg verstöredéke) a „Hogy végzem? Nem tudom” – kezdetű. „Hogy végzem? Nem tudom. / Akárhogy: / a búcsú szavát már tudom: / Azt rendelem: túlélj / és minden lépésed legyen áldott / s bűnt is büntudatlan ítélj.” (1983. II. 21-25.)

Illyés Gyula műveit nemcsak a fővárosi lapoknak, folyóiratoknak adta közlésre, hanem gyakran, tudatosan tartott kapcsolatot a „vidéken” megjelenő irodalmi folyóiratokkal, így a szegedi *Tiszatáj*val és a kecskeméti *Forrással*. Többször maga a költő is Kecskemétre látogatott: Kodály Zoltánnal együtt ott volt a színház melletti Katona József-szobor avatásán; fellépett a kecskeméti Katona József Színházban, ahol felolvasta Kodály Zoltánhoz írt versét. Fényképek őrzik egy tihanyi látogatás emlékét Illyés Gyulánál, vagy egy szegedi találkozás pillanatát a szabadtéri játékok előadása előtt. Részt vett és felszólalt napjaink magyar történelmének sorsdöntő eseményén Lakitelken, a fiatal írók találkozásán, eszmecserején, mely mintegy szerves részévé vált a későbbi rendszerváltásnak.

Ha a *Forrásban* megjelent verseket olvasgatjuk, hadd emeljük ki az *Üldözött*, a *Vezérek, győzelem* és az *Ember és tömeg* címűeket, melyek a folyóirat 1983. áprilisi számában láttak napvilágot. A költő egy nagyobb formátumú, sárga borítékban küldte el verseit, kézzel címezte meg. Sohasem felejttem el, hogy ijedten vettem észre: Illyés Gyula vagy nem ragasztotta le a borítékot, vagy rosszul ragadt. Félelmemet közöltem a szerkesztőség tagjaival, hogy mi lett volna, ha a nyitott borítékból kihullanak, elvesznek a versek! Az írógéppel írt verskéziratokban részben ceruzával, részben tollal javítások találhatók. Így például az *Üldözött* című vers első két sorát a következőképpen javította át a költő: „Nincs közvilágítás. A sor vak épületből / egy hirtelen-nyílt ajtón át a fény...” Az eredeti versszöveg így hangzott: „Nincs közvilágítás. A vak épületsor / egy hirtelen-nyílt ajtóján a fény...” Érdekes szócserével találkozhatunk a vers utolsó sorában: „elvűség” helyett „becsületet” írt a költő. A *Semmi közelít* című Illyés-verskötet jelzi a költemények megjelenési helyét, így a *Forrásban* napvilágot látott versekét is. Majd Illyés Gyula elhunytja után Flóra nénitől kapott a szerkesztőség verseket, így a *Törmelékről törmelékre* című verssorozatot, mely a *Forrás* 1983. decemberi számában jelent meg. A kéziratban legtöbbször nem szerepelt külön a cím a kisebb versek élén, és csak később írta oda a versekhez, oldalt, ceruzával a címet: az első sorokat kiemelve. Pl.: „Szitkok, sziszegtető kínok.” Van olyan kézirat, melynek a géppel írt „Töredékek” címét megváltoztatta a költő, és az első sort tekintette verscímnak: „Mikor hitele semminek.”

A *Forrásban* megjelent versek közül – most Illyés Gyulára emlékezve születésének századik évfordulóján – hadd emeljük ki az *Üdvösség vagy halál* címűt, melyet Németh László születésének nyolcvanadik ünnepére írt. Illyés naplójegyzeteiben (1975-1976) drámai hitelességgel érezteti a halál-közelséget, az „ijedelmet”, „a Kháron követelte átviteli díjt”, majd a csak pár szóra szűkülő mondatokban a szörnyű tény megmásíthatatlanságát („Laci meghalt. Kora délután hozta a hírt Flóra.”). Később vissza-visszatér Németh László halálára, megnövekedett „árvaságáról” ír, a ravatalnál elmondandó búcsú fájdalmas visszautasításáról, esetleges újabb szívrohama miatt. Megírta a búcsúztatót, melyet Sinkovits Imre mondott el a temetésen. „Harcis társa voltam Németh Lászlónak”, írta Illyés a Németh László ravatalánál elmondott búcsúztatójában, mely az *Élet és Irodalomban* jelent meg. Naplójegyzeteiben pedig sokszor említi, hogy mindig érzi „Németh László hiányát”, napjai „ürességét”, a „gyász” oldalról kapott golyóját, mint „egy merénylő fegyveréből”. A *Forrás* 1981. júniusi számában megjelent *Üdvösség vagy halál* című verse Németh László „szívós alázatát” dicséri, a „jövendőnk” szolgálatát, „nemes példáját”: „adófizetőid vagyunk”, állapítja meg. A „kezünkre kapott hit elsikkasztóivá” váltunk mindnyájan. És az egész magyarság, történelem és irodalom Ady-vers idézte örökség megtartásának, a „Templom” fölépítésének kötelessége hárul ránk: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja / s a kárhözókra, kőre kő, / a büntető / idő botja kopog.”

„Vörösmarty a Szózat-ban még így írta: 'Itt élned, halnod kell.' Illyés törölte a halált a verssorból, és legfontosabb tanulmányainak gyűjteménye fölé így illesztette címként: „Itt élned kell.” – mondta Illés Endre Illyés Gyula ravatalánál (1983. április 22.)

Király nélkül maradtunk Illyés Gyula halála után.

De királyi, gazdag örökségét őriznünk kell.

Illyés Gyulára emlékező összeállításunk szerkesztésében közreműködött: *Lengyel András*. Szerkesztőségünk köszönetet mond *Illyés Mária*nak a szám összeállításához nyújtott segítségéért.